

THE CONCEPT OF INHERITANCE IN ISLAMIC LAW

Sevara Saidova

International Islamic Academy of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

E-mail: saidovasevara6@gmail.com

ABOUT ARTICLE

Key words: Faraiz, inheritance law, legacy, Quran, Sunnah, fiqh.

Received: 10.12.24

Accepted: 12.12.24

Published: 14.12.24

Abstract: This article examines the features of the concept of inheritance in Islamic law and its significance in legal systems. The foundations of inheritance science, its evidences, and practical implications are thoroughly described.

МЕРОС ТУШУНЧАСИНИНГ ИСЛОМ ҲУҚУҚИДА ЎРГАНИЛИШИ

Севара Саидова

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Тошкент, Ўзбекистон

E-mail: saidovasevara6@gmail.com

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Фароиз, мерос ҳуқуқи, ворислик, Қуръон, суннат, фикҳ.

Аннотация: Мақолада мерос тушунчасининг ислом ҳуқуқи асосидаги ўзига хос жиҳатлари ҳамда унинг ҳуқуқий тизимлардаги аҳамияти таҳлил қилинган. Мерос илмининг асослари, унинг далиллари ва амалий аҳамияти ҳақида муфассал маълумотлар тақдим этилган.

ПОНЯТИЕ НАСЛЕДСТВА В ИСЛАМСКОМ ПРАВЕ

Севара Саидова

Международная исламская академия Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

E-mail: сказаловасевара6@gmail.com

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Фараиз, право наследования, наследство, Коран, Сунна, фикх.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности понятия наследства в исламском праве и его значение в правовых системах.

Дунё давлатлари қонунчилигида мерос ва у билан боғлиқ муносабатлар ҳар доим алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Инсон ҳаёти давомида турли ҳақ-ҳуқуқларга эга бўлади, ўзига хос мажбуриятлар шунингдек турли даражадаги мол-мулкга эгалик қилади. Лекин вафот этиши билан бу жавобгарлик тугайди мол-мулки эса мерос сифатида бошқа инсонлар тасарруфига ўтади. Мерос сўзи араб тилида вариса (ورث) сўзининг масдари бўлиб, инсон яқин кишиси вафот этганида унинг мулкига эгалик қилишини англатади. Мерос бу мархумдан ворисларга қолган мулк. Мерос мархумнинг мулк ҳуқуқи бошқа ашёвий ҳуқуқлар, ақлий фаолият (кашфият, ихтирочилик, муаллифлик) натижаларига бўлган алоҳида ҳуқуқлар, шунингдек, бу ҳуқуқлардан келиб чиқадиган мажбуриятларни ҳам ўз ичига олиши мумкин. Дунё давлатлари қонунчилик тизимида мерос ва ворислик сўзлари бир хил ўринда фойдаланилади.

Ворислик бу вафот этган шахс (мерос қолдирувчи) ҳуқуқ ва мажбуриятларининг ўз меросхўрларига ўтиши. Ўзбекистон қонунчилигига мувофиқ, мерос ҳуқуқи – мулкка нисбатан ворисликдир, ворисликнинг эса васият ва қонун бўйича амалга оширилишидир.

Ворислик ҳуқуқи - фуқаролик ҳуқуқининг институти сифатида вафот этган шахснинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бошқа шахсга ўтиши билан боғлиқ бўлган муносабатларни тартибга солади. Ворислик барча ҳуқуқ тизимларида мулкни эгаллашнинг алоҳида усули ҳисобланади.

Ворислик ҳуқуқи иккита асосий - васият эркинлиги ва оила манфаатларини муҳофаза қилиш тамойилларидан ташкил топали.

Ислом ҳуқуқи дунёнинг кенг кўламда ривожланган ҳуқуқий тизимларидан бири сифатида, узоқ муддатли тараққиёт босқичларини босиб ўтиб, барча ислом халқларининг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётида унутилмас из қолдириб келган.

Ислом ҳуқуқи шарқ халқлари ва ислом маданияти эришган буюк қадриятлардан ҳисобланади. У нафақат диний муаммоларни, балки мўмин мусулмонларнинг бутун турмуш тарзини ҳам ўз ичига олади. Тарихида IX асргача диншунослик ва фалсафа илмий салоҳиятга эга бўлган бўлса, IX асрдан бошлаб, филология, тарих, география каби фаннинг яна бошқа кўплаб соҳалари ўзларининг илмий нуфузларига эга бўла бошладилар. Барча соҳалардаги ўзгаришлар диншуносликка ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Чунки бу даврга келиб, соҳа таркибига кирувчи ҳуқуқшунослик фикҳ (فقه) илми номи билан мустақил фан сифатида шаклланди.

Фикҳ илми мусулмон давлати бўлмиш халифаликнинг тарих майдонинга келиши, исломнинг пайдо бўлиши билан ривожланмаган. Пайғамбар (с.а.в.) ҳаётлик вақтида юзага

келган муаммоларни уларнинг ўзлари ечиб берганлар. Аммо уларнинг вафотларидан кейин тўрт халифа ва машхур саҳобалар, тобеинларга мурожаат қилинган.

Ислом фикҳи ривожланиш жараёнида бир қанча қўшимча соҳалар юзага келишига сабабчи бўлган. Фикҳда усул (اصول) ва фуруъ (فروع) қисми бўлиб, улар ўз навбатида бири қанча соҳаларга бўлинган. Ана шундай илмлардан бири фараиз илми ҳисобланади. Фараиз (فرائض) илми мерос тақсимотига, мерос ҳуқуқига бағишланган фикҳнинг алоҳида йўналиши бўлиб, унда вафот этган кимсанинг мол-мулкани меросхўрларга оят, ҳадис ва фуруъий фикҳга асосланган ҳолда шаръий йўл билан тақсимлашнинг назарий ва амалий томонлари ўрганилади.

“Фараиз” сўзи “(فرض)” сўзининг кўплиги бўлиб, ўлчов, кесиб олинган ва баён қилинган амаллар маъносини англатади. Мероснинг “фарз” деб аталиши эса унда мерос ўлчаш шариат томонидан кесилган иш эканлиги, ҳар бир меросхўрнинг ҳаққи аниқ кўрсатилгани учун шундай номланган.

Мерос илмини фараиз деб номланишига Абдуллоҳ ибн Ос (р.а.)дан ривоят қилинган ҳадис далил бўлади. Расулуллоҳ (с.а.в.):

“Илм уч хилдир, ундан бошқаси фазлдир: муҳкам оят, қоим суннат ва одил фариъат” деганлар. Мазкур ҳадисда Расулуллоҳ (с.а.в.) шаръий илмларнинг ўзаги учта эканлиги, муҳкам оятдан мурод Қуръони карим, қоим суннат Набий (с.а.в.)нинг суннатлари ва одил фариъат эса меросни адолат билан тақсим қилиш эканлиги хабарини берганлар. Мерос илмининг Қуръон ва Суннат илмларидан кейинги учинчи илм бўлиши унинг нақадар аҳамиятли илм эканлигини кўрсатади.

Фикҳий тушунча бўйича, фараиз марҳумнинг ортидан шаръий ворисга қолган мол ва ҳуқуқларга мерос дейилади. Мерос илмининг асосий далил ва ҳужжатлари Қуръони карим, суннат ва ижмоъдан олинган. Бу илмда қиёсга ўрин қолмаган. Мерос илмининг самараси ва фойдани бу уни ўрганган инсон меросни ҳақдорларига тақсим қилиш малакасига эга бўлади. Бу илм мутахассисини “Фараизий” (فرائضي) деб номланади.

Уламолар наздида фараиз илми илмларнинг энг улуғи ва энг савоблироғи саналади. Бунга сабаб у Қуръоний илм, ўзгармас қолипга эга бўлган асосдир. Аллоҳ фараиз илмини баённи ўз зиммасига олган бўлиб, бу ҳақда Қуръони каримда ҳар бир меросхўрга улушларини белгилаб берган.

“Фараиз-с-Сирожия” асарида фараиз илми баён қилинганда у инсоннинг иккита ҳолатидан бирга тегишли илм эканлиги айtilган. У икки ҳолат бу тириклик ва ўлим ҳолати бўлиб, ислом шариатидаги барча илмлар инсоннинг тириклик ҳолати билан бўғлиқ бўлса, фараиз илми унинг ўлим ҳолатига алоқадор ҳисобланган. Бундан ташқари, илми иккига бўлинган бўлиб, улар ихтиёрий ва зарурий илм эканлиги, фараиз ҳам айна шундай зарурий

илм сирасига киритилган. Бунга далил қилиб, Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг фароиз илмини ўрганиш ва ўргатишликка қаратилган ҳадис келтирилади.

Мерос илмининг ғояси – қолдирилган меросни ҳар бир ҳақ эгасига ўз ҳаққини, шаръий белгиланган улушини етказишдир. Мерос илмига Аллоҳ таолонинг ўзи асос солгандир. Мерос илми тарихнинг турли даврларида инсонлар учун аҳамиятли мавзу бўлган. Мерос бу мулкнинг кўчишлиги сабабидан бўлади. Ислом таълимотига кўра мулк мерос қолдирувчидан вафот этганидан кейин меросхўрларга ўринбосарлик йўли билан шариат ҳукмига кўра кўчади. Жоҳилия даврида мерос муносабатлари ўзига хос кўринишда бўлган. Мерос тақсимланишда оиланинг энг каттаси меросхўр бўла олган ва фақатгина эркаклар мерос олиш ҳуқуқига эга бўлган. Бундан ташқари, бу даврда ўғил тутиниш одати ҳам мавжуд бўлиб, унга кўра тутинган ўғил меросга энг ҳақдори ҳисобланган. Бунда асли бегона бўлган тутинган ўғилнинг меросхўр бўлиши ижтимоий муносабатларни бўзилишига олиб келган. Аёллар ва ёш болалар жоҳилия даврида мерос олмаган. Бунга сабаб уларнинг урушларда қатнаша олмаганлиги ва уй таъминотини қила олмаганлигини сабаб қилиб кўрсатилган. Исломнинг илк йилларида бир қанча вақт мерос масаласида арабларнинг ўз одатлари бўйича яшашларига тўсиқ қўйилмаган, кейин секин аста ислом ўғил тутиниш масаласини бекор қилган. Ислом шариатида мерос қариндошлик ва эр-хотинлик муносабатларига кўра тақсимланадиган бўлди. Бу низомга кўра аёллар ва ёш болалар ҳам мерос олиш ҳуқуқига эга бўлди. . Бундан ташқари қул озод қилиш сабабидан ислом жоҳилият услубини бекор қилди.

Ислом динида фароиз илмини ўргатишга катта аҳамият берилган. Хусусан, Абу Ҳурайра (р.а.) дан ривоят қилинган ҳадисда Расулуллоҳ (с.а.в.) фароиз илмининг фазилати ҳақида шундай деганлар: "Эй Абу Ҳурайра! Фароизни ўрганиб, уни ўргатинглар, зеро у илмнинг ярмидир. Ва у менинг умматимда биринчи бўлиб унутиладиган ва биринчи бўлиб олинадиган нарсадир".

Олимлар наздида бу ҳадисдан мурод икки хил бўлиб, биринчиси бу башорат яъни Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг бу илм вақт ўтиши билан унутилиши, бунга сабаб инсонларнинг бу илмга лойиқ бўлмасликлари сабабли бўлиши келтирилади. Набий (с.а.в.) бошқа илмларга бу қадар кучли тарғиб қилмагналар. Бу илм ҳалол-харомга ва бировнинг ҳаққини тўғри ажратишга боғлиқ бўлган аҳамиятли илмдир.

Уқба ибн Омир (р.а.) айтади: “Гумон қилувчилар (пайдо бўлмаси)дан олдин илм олинглари!”, яъни гумон билан гапирадиганлар (пайдо бўлмаси)дан. Уқба ибн Омир (р.а.) яқинда илм борасида гумон билан гапирадиганлар кўпайиб кетишини, бундайлар ҳаммани чалғитмай туриб, ҳақиқий илм эгаларидан таҳсил олиш кераклигиди айтади. Ушбу илмлар жумласига фароиз илми ҳам киради.

Бир одам вафот этгач, ортидан қолган мол-мулк, молиявий ёки молиявий бўлмаган ҳуқуқлар тарика (تركة) дейилади. Одамнинг вафотидан кейин қолган ҳар қандай нарса фуқаҳолар жумҳури истилоҳида тарика деб ноланади. Марҳумнинг зиммасида қарз бўлиши ёки бўлмаслигининг ёки унинг зиммасида айний ёки шахсий қарзлар бўлишининг ҳам фарқи йўқдир. Вафот этган кишидан қолган тарика яъни меросга бир неча ҳақлар боғлиқ бўлади:

Биринчи навбатда, бир мусулмон одам вафот этганидан сўнг унинг тарикаси ҳисоб қилиниб, биринчи галда уни дафн қилиш ҳаражатларига ажратилади. Майитни йувиш, кафанлаш ва дафн қилишга меросдан сарфланаётганда тежаб иқтисод ҳам қилинмайди ва ортиқча исрофга ҳам йўл қуйилмаслиги керак. Кафанлик эркак кишига учта аёл кишига эса бешта қисмдан иборат бўлади. Бу ҳаражатлар учун кетадиган молларда меросхўрларнинг ҳақлари бўлмайди.

Иккинчи навбатда, марҳумнинг зиммасидаги бандалар томонидан талаб қилинадиган қарзлар тарикадан тўланади. Муҳаммад (с.а.в.) сўзларига кўра, марҳумнинг қарзи тўланмай туриб, меросхўрлар ўртасида мерос тақсим қилинмайди: “Мўминнинг қарзи адо қилинмагунча унинг руҳи қарзига боғланиб тураверади”.

Қарзлари бўлса, уларга ҳам маблағ ажратилади. Бандалардан бўлган қарзи молиявий тамонлама ҳал қилинади. Аммо марҳумнинг Аллоҳдан закот, кафорат ва назрлар каби молиявий қарзлари бўлса, ҳанафий уламолари наздида бу қарзлар тарикадан адо қилинмайди. Аммо жумҳурнинг наздида ушбу қарзлар ҳам мерос тақсимотидан олдин адо қилиниши лозим.

Учинчи навбатда, қарз масаласидан кейин васият масаласига ўтилади. Агар васият қилинган маблағ миқдори меросга қолган молнинг учдан бирига ёки ундан оз миқдорига тенг бўлса, васиятга амал қилинади. Агар учдан биридан кўпини васият қилган бўлса, васият ўтмайди. Мана шу учдан биридан ортиғи меросхўрларнинг ҳақи бўлади. Васият шаръий бўлиши керак. Марҳумнинг молиявий васиятларига сарф қилинади. Васият сўзи луғатда “етказиш” маъносини англатади. Ислом таълимотида васият қилувчи бу дунёдаги яхшилигини охиратига ҳам етказди. Васият шариат бўйича, ўлимдан кейин қўшимча ҳақ сифатида ихтиёрий садақа тайин қилиш ҳисобланади. Васият фақат молнинг учдан бирига тенг бўлиб у фақат уни васият қилган кишининг вафотидан кейин амалга оширилади.

Исломнинг аввалида ота-она ва яқин қариндошлар фойдасига васият қилиш амалда бўлган. Мерос оятлари нозил бўлиши билан қолган молни меросхўрлар орасида оят асосида тақсимлаш жорий қилинган. Васият эса мандуб (مندوب) яъни шариатда амал қилиш тавсия этилган, аммо мажбурий бўлмаган амал бўлиб, миқдори қолган молнинг учдан бири миқдоридан ошмаслиги керак. Агар васият ундан ортиқ бўлса ва меросхўрлар шунга рози

бўлсалар васият амалга оширилади. Сўнгра ундан қолган мол меросхўрлар ўртасида мерос улушлари бўйича тақсимланади. Бирор нарсанинг айнан ўзи васият қилинган бўлса шундай бўлади, аммо васият умумий бўлса, масалан “учдан бири” ёки “тўртдан бири” деб васият қилинган бўлса у ҳолда бундай васиятни бажариш мерос тақсимлашдан олдинга қўйилмайди, бироқ васият қилинувчи бу суратда меросхўрларга шерик бўлиб, агар қолган молнинг миқдори ошса унинг улуши ҳам ошади, агар камайса унинг улуши ҳам камаяди.

“Албатта, Аллоҳ таоло (мерос борасида) барча ҳақдорларнинг ҳаққини белгилаб бергандир. Меросхўрлар учун васият қилинмайди”.

“Фатавойи оламгирия” асарида васиятга ажратилган алоҳида боб бўлиб, у фароиз китобига киритилмаган ва у 10та мавзудан иборат.

Мол-мулкни кимгадир васият қилиб қолдириш ҳам шаръан жоиз амал. Яъни бир инсон вафот қилишидан аввал меросхўрларидан бирига вафотидан кейин қолган мулкдан васият қилиши мумкин. Аммо унинг ҳам бир қатор талаб ва қоидалари мавжуд бўлиб, улар қуйидагилар:

Мулкдор одам ўзининг мерос молидан кимгадир васият қилишига мажбур эмас. Фақиҳлар бу масалани мустаҳаб амал деганлар. Яъни васият қилмаса ҳам гуноҳкор бўлмайди. Васият қилиш ёки қилмаслик мулк эгасининг ўз ихтиёридаги иши.

Мулкдор одамнинг ўз молидан васият қилиши меросхўрларидан бошқа одамларнинг номига адо қилинади. Чунки меросхўрларга мерос молидан белгиланган улуш бордир.

Агар майит шу каби васиятни тайинлаган бўлса ҳам у васият бажарилмайди. Чунки гуноҳ ва маъсиятга қаратилган васиятлар амалга оширилмайди.

Васият қилинган мулк миқдори марҳум қолдирган мулкнинг $\frac{1}{3}$ қисмидан ошмаслиги керак.

Марҳум мулкнинг ҳаммасини меросхўрларидан бошқага васият қилган бўлса ва бу ишга унинг меросхўрлари рози бўлсагина мазкур васият тўлиқ амалга оширилади. Аммо меросхўрлар рози бўлмасалар ҳам мулкнинг $\frac{1}{3}$ қисми айтилган ўринга топширилади. Бу борада меросхўрларнинг рози ёки норозилиги эътиборга олинмайди. Айни шу масалада васият қилинган мулк, ўз эгасига топширилмаса уни олган одам гарчи марҳумнинг меросхўри бўлса-да бировнинг ҳақини ўзлаштириб олган ҳисобланади. У мулкни тасарруф қилиш ушбу меросхўр учун ҳаромдир.

Васиятни ижроси марҳумнинг бўйнидаги қарзлари ўз эгаларига етказилганидан кейин амалга оширилади.

Агар васият қилувчи мулкни ношаръий, ножоиз жойларга васият қилса, унинг васияти эътиборга олинмайди ва бажарилмайди.

Агар меросхўрлар рози бўлса васият қилинганидан кўпроғини ҳам ўз ихтиёрлари билан, савоб умидида, хайрли ишларига сарфлашлари мумкин. Бунга далил Пайғамбар (с.а.в.) ҳузурларига Саъад ибн Абу Ваққос келиб ўз молларини ҳаммасини садақа қилиш ҳақида васият қилмоқчи эканларини айтганларида Пайғамбар (с.а.в.) рухсат бермаганлар. “Ярминичи?” деб сўраганларида ҳам изн бермадилар. “Учдан бириничи?” деганларида у зот “учдан бирига майли, аслида учдан бири ҳам кўп” дедилар. “Сендан кейин меросхўрларингни бой, беҳожат ҳолларида қолдириб кетмоғинг, уларни одамлардан тиланиб борадиган ҳолларида қолдириб кетмоғингдан яхшидир”, деганлар. Ҳар ким вафотидан кейин муаммо туғилишига кўзи етса, уни тириклигида молу давлатини хоҳлаган инсонига ҳадя қилиши даркор. Кишини тириклигида бергани ҳадя бўлади, ўлганидан кейин сенга ёки фалончига дейиши васият бўлади. Лекин васиятга аталган мол-мулк меросхўрларга ўтмайди. Бегоналарга бериш учун айтган васияти ўтади. Абу Ҳурайра (р.а.)дан ривоят қилинган ҳадисда Набий (с.а.в.): “Албатта, бир эркак ёки аёл 60 йил Аллоҳнинг тоатида амал қилади, сўнгра икковига ўлим ҳозир бўлур ана шунда зарарли васият қилиб қўйиб, иккисига дўзах вожиб бўлур” дедилар ва “Қилинган зарар етказмайдиган васият ёки қарздан” сўнг оятини қироат қиладилар”. Зарарли васият бу ўз меросхўрларига зарар етказадиган васият қилиш мусулмон киши учун ҳаром. Юқоридагилардан қолгани ворисларга шаръий мерос қилиб тақсимланади.

Энг сўнгида марҳумнинг кўмиш ҳаражатлари, қарзи ва васиятидан ортиб қолган моли меросхўрларга бўлиб берилади. Мерос тақсимооти шартлари ва бошқа масалалар тадқиқотнинг II ва III бобларида ёритилган. Ислом динидаги мерос масаласи бугунги кунда мавжуд бўлган маҳаллий ва халқаро ҳуқуқий тизимидаги ворислик масаласидан анчагина фарқ қилади. Бунга сабаб улар таянган манбалар ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Ворислик ҳуқуқи. Амалий қўлланма. Тошкент: – 2017 –Б. 170.
2. Мец А. Мусульманский ренесанс. –М.: Наука, 1973. –Б. 147.
3. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва Ҳаёт:Фароиз ва васиятлар. -Т.: Ҳилол нашр. 2015. -Б.301
4. Ал-маварис фил фикҳил исламий. -Қ.: 2002. -Б. 302
5. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Фароиз ва васиятлар китоби. -Тошкент: Шарқ, 2005. -Б. 297.
6. Олтин Силсила. Саҳиҳул Бухорий. 8 жуз. -Т.: Ҳилол нашр, 2018. -Б. 430..
7. Шайх Муҳаммад Али Собунӣ. Ислом шариатида мерос илми. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф таржимаси. Т.: Ҳилол нашр, 2022. –Б. 268.
8. Фатавойи Оламгирия” (الفتاوى العالمكيرية). Шайх Низомиддин Бурхонпурий. -Б.: Дорул кутуб илмий. -2000. -Б. 510